

УДК 94 (477.7) «18/19»

Микола Мінець (Миколаїв)

**МАТЕРІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАРОДНИХ УЧИЛИЩ
ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (1861-1917 рр.)**

Поряд з організаційними, педагогічними, кадровими проблемами, які мали місце у народній школі другої половини XIX – початку XX ст., що сьогодні досліджуються та висвітлюються українськими науковцями (О.О. Федорчук, І.М. Петренко, І.Ф. Шумілова, В.В. Вдовенко, О.О. Драч, Т.М. Кравченко, Т.Л. Рябовол та ін.) [1], існував ряд проблем, які поки що не знайшли свого відображення у сучасних наукових працях. Однією з них є матеріальне забезпечення початкових шкіл. Цієї проблеми торкалися сучасники розвитку народної освіти у післяреформені роки Г.Г. Герценштейн, А. Конощенко та інші. У другій половині XIX ст. на сторінках «Збірника Херсонського земства», «Херсонських єпархіальних відомостей» та інших періодичних видань неодноразово піднімалося питання розробки та впровадження у навчання спеціальних меблів, які б відповідали віку і зросту дітей та своєму функціональному призначенню.

Після скасування кріпосного права (1861 р.), створення земств (1864 р.), поступового зростання ролі держави у розвитку початкової освіти (Положення та правила про народні школи 1864, 1872, 1874, 1884 рр.) народна школа отримала свій поступальний розвиток. Друга половина XIX ст. характеризувалася розгортанням мережі громадських, земських, міських, церковнопарафіяльних, шкіл грамоти та міністерських шкіл, які виникали та зникали переважно стихійно. У Херсонській губернії вже у середині 1860-х років існувало 501 початкове училище з 17088 учнями, що свідчило про зростання авторитету освіти серед населення. Учні вивчали Закон Божий, російське письмо, читання, арифметику, інколи церковний спів. У цей період значно збільшилася кількість початкових шкіл у сільській місцевості. Наприклад, лише земські школи за 40 років свого

існування (1908 р.) зросли чисельно у 3,8 разів [2]. Збільшилися кількісно церковні, міністерські та міські школи. Уже наприкінці 1890 років 30% дітей шкільного віку Півдня України навчалися грамоті. Цьому процесу сприяли зростання економічного потенціалу південного краю, розвиток торгівлі, сільського господарства, кораблебудування, активна робота органів місцевого самоврядування – земств, які з самого початку свого існування щорічно виділяли кошти для підтримки чинних громадських шкіл та будівництва власних. Сплеск народної освіти вимагав кардинального зміцнення матеріального стану народних училищ. Дослідження архівних матеріалів, публікації у дореволюційних періодичних виданнях свідчать, що у 1870-80-х роках значна кількість початкових шкіл розташовувалася у напівзруйнованих землянках, селянських хатах, церковних сторожках, найманих будинках. У 90-х роках XIX ст. у незадовільному стані залишалося 24% шкільних приміщень [3].

З метою покращення стану початкової освіти земськими діячами створювалися проекти нових шкіл. Особливо вдалим були проекти барона Корфа, які передбачали будівництво світлих та просторих шкільних приміщень, яких катастрофічно не вистачало. Але ще більшою проблемою було забезпечення шкіл меблями та обладнанням для навчання. Інспектори народних шкіл, губернські та повітові гласні, земські «роз'їзні» відмічали, що школи знаходяться у вкрай поганому стані і поряд з недостатнім кадровим і методичним забезпеченням, поганими приміщеннями відмічали гостру нестачу меблів. Під час уроків нерідко діти розміщувалися на підлозі, підвіконнях, по шестеро і більше сиділи за одним столом. За висновками перевіряючих тісні класні кімнати негативно впливали на здоров'я дітей і

вчителів [4]. Так, в Остапівській школі було лише три лави, стіл і стілець для вчителя; у Максимівській та Шмідтівській школах – по два столи та дві лави; Олександрівській – один стіл і дві лави; у Михайлівській школі меблі з дому приносили самі селяни [5]. А у 3-х школах Тираспольського, 2-х Херсонського і 1-й Ананіївського згідно «Господарчостатистичного огляду Херсонської губернії за 1893 рік» треба було терміново замінити непридатні для навчання меблі [6].

Таким чином, можна констатувати той факт, що народні школи другої половини XIX ст. у переважній більшості спеціальних меблів та обладнання для навчання дітей не мали. Питання забезпечення народних шкіл меблями висвітлювали у своїх працях сучасники тих подій Г.Г. Герценштейн та М.О. Корф. Деякими повітовими земствами за допомогою спеціалістів (Ф. Ерісман) були розроблені та видані типові каталоги шкільних будинків та меблів. Інколи школи укомплектовувалися меблями завдячуючи допомозі благодійників. Наприклад, у 1898 році у с. Антонівка Єлисаветградського повіту поміщиком С. Чечелем було витрачено 4 тис. руб. на придбання меблів для початкової школи. Поміщиця А. Соколова-Бородкіна придбала на власні кошти шкільного обладнання на 1 тис. руб. [7], Н.В. Балицький пожертвував для Саше-Островського училища 10 класних лав [8].

Але вирішальну роль у забезпеченні сільських народних шкіл меблями відігравали органи місцевого самоврядування. Повітові земські збори час від часу виносили рішення про виділення школам спеціальних коштів для забезпечення їх меблями. У 1894 році Єлисаветградське повітове земство дозволило частину своїх коштів витратити на придбання посуду та меблів для потреб шкіл повіту [9]. Крім того народним училищам дозволялося певну кількість грошей витратити на купівлю господарчих речей. Так, Володимирівська однокласна земська школа Херсонського повіту у 1898 році, в якій навчалось 87 хлопчиків та 52 дівчинки, згідно «Матеріальній книзі для

запису майна» крім столів, стільців, шафи, глобусу, лупи, компасу, класної дошки мала у своєму використанні ваги, гирі, лампи, драбину, кружки, відра, бочки для води, мотузку тощо [10].

Крім того, земства надавали допомогу і міським школам. Згідно постанови земських зборів Херсонського повіту 9 вересня 1866 р. миколаївським народним школам була визначена фінансова допомога у розмірі 1000 руб. і 13 березня 1867 р. генерал-ад'ютант Глазенап повідомив Херсонській земській управі, що «призначену суму буде використано для найму будинків для народних училищ та придбання класних меблів і навчальних посібників» [11]. У свою чергу повітові земства з метою контролю за використанням коштів, які виділялися на придбання меблів та навчальних посібників, вимагали від керівників або вчителів шкіл постійного фінансового звіту [12].

У зв'язку з активним розвитком освіти перед владою і земством постала нагальна необхідність створення спеціальних шкільних меблів, які б відповідали віку дітей та гігієнічним нормам і якими треба було терміново забезпечити народні школи. Особливо активно це питання почало підніматися педагогами у другій половині XIX ст. Свідомством тому є документи засідання спеціальної секції з шкільної гігієни і фізичного виховання 29 грудня 1895 року «Другого з'їзду російських діячів з технічної та професійної освіти» у якому приймали участь представники 72 навчальних закладів різного типу і які надали для розгляду 75 креслень шкільних меблів [13].

Російськими педагогами активно вивчався закордонний досвід та робилися спроби конструювання шкільних меблів на основі власних досліджень та спостережень. Виготовлення меблів на основі розроблених проектів дозволило б вирішити ряд важливих проблем. На думку вчителів існуючі шкільні меблі не відповідали вимогам гігієни, що призводило до «появи тілесних ушкоджень у багатьох учнів» та розвитку фізичних

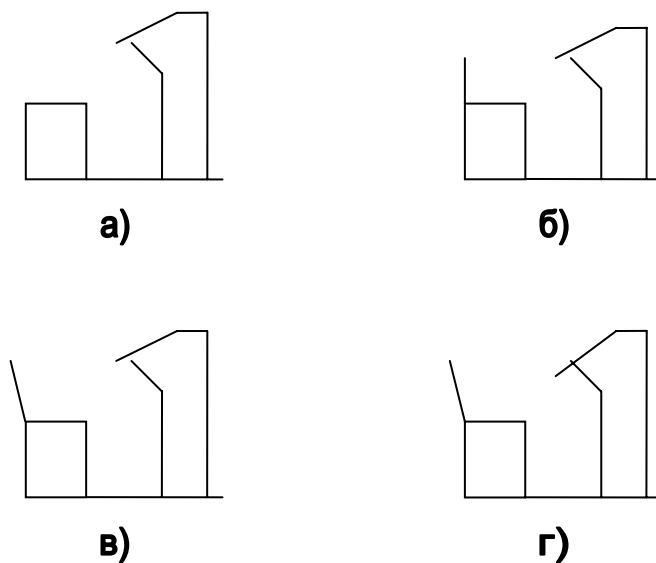
недоліків [14]. Учасники з'їзду поставилися до вирішення цієї проблеми надзвичайно серйозно і творчо. Так, враховуючи накопичений досвід та маючи основні вимоги до меблів, які були сформовані у 60-х роках XIX ст., вважалося за доцільне врахувати помилки минулого та застосувати на практиці накопичений досвід. Тому при створенні шкільних столів треба було «ліквідувати ті умови, які вимушують учня, який пише нагинати голову вперед і нахилити тулуб в ту чи іншу сторону» та знаходитися в «статичній рівновазі» при найменшому напруженні м'язів [15]. За задумом творців столи повинні були пристосовуватися до зросту та віку учнів. Тому особливо наголошувалося на створенні правильної конструкції столу. Необхідно було, щоб відстань між лавою та столом була оптимальною. І щоб учень міг вільно спиратися на підніжку столу всією ступнею. Таким чином, висота лави повинна була дорівнювати довжині голени учня. А лава у свою чергу мала забезпечуватися спинкою, яка мала підпирати лише нижню частину спини і давати можливість учневі вільно рухатися. Вперше рекомендувалося зробити такий стіл, дошка якого мала незначний нахил до учня, який не повинен був перевищувати 14 градусів. А також зверталася увага на те, щоб учні, які працюють, не заважали один одному, тому ширина столу повинна була бути достатньою. Пропонувалося створити кришку столу, яка б для зручності учнів, які встають, відкривалася [16]. Таким чином, ми можемо констатувати, що йшов процес створення шкільної парти, яка згодом широко використовувалася у початкових школах XIX століття і зустрічається у сучасній українській школі.

При конструюванні парти особлива увага зверталася на створення її окремих елементів. З цією метою було досліджено та узагальнено досвід роботи багатьох педагогів «які будучи просякнутими бажанням захистити цілісність дитячого організму від впливу невідгідних моментів та пов'язаних з перебуванням дітей у школі, наполегливо вимагають дотримання

раціональних принципів при побудові шкільних столів» [17]. Принципова позиція учасників обговорення проектів нових шкільних меблів було достатньо обґрунтованою. Так, при підготовці до вчительського форуму була досліджена значна кількість навчальних закладів різних типів і було виявлено, що переважна кількість шкільних меблів (91%) (*підрахунки автора – М.М.*) не відповідали вимогам шкільної гігієни, що призводило до порушення осанки дітей. Так, висота сидінь, у переважній більшості випадків, була зависокою і ноги дітей не сягали підлоги, що призводило їх до швидкої втоми. Крім того сидіння розташовувалися далеко від столу, що створювало труднощі при письмі та читанні. А 30% столів взагалі не мали спинок, що надзвичайно втомлювало дітей на уроці. Були випадки коли спинки лав ставилися зависокі і вертикальні, що взагалі було не раціональним [18]. Лише 1/5 шкільних столів відповідала санітарній гігієні.

Однією з головних умов правильної конструкції шкільного столу була «присутність позитивної дистанції». Так, на думку педагогів-практиків, передній край сидіння повинен був на декілька сантиметрів заходити за передній край столу або принаймні знаходитися з ним на одній лінії. Це повинно було забезпечувати правильність посадки учня за столом. У той же час 68% існуючих столів мали «позитивну дистанцію», 20% «нульову», що значно втомлювало учнів на уроках. І лише 12% задовольняли потреби [19]. Ставилося питання про відповідність шкільних меблів до зросту та віку дітей. Згідно «Інструкції виданої Херсонською губернською училищною радою на основі п. 1, ст. 32 положення 25 травня 1874 року» вимагалось щоб учнівські столи були пристосовані до зросту учнів і «доречно влаштовані» та світло падало на них з лівої сторони або ззаду [20]. Але надзвичайно часто креслення авторів-конструкторів шкільних меблів не враховували цей факт. Тому і на практиці 70% парт не відповідали ростовим вимогам [21]. На думку учасників з'їзду

«диференціація» повинна була складати від 14,5 до 40 см., що сприятиме правильній посадці учня за партою. Дослідження земських вчителів показало, що погані меблі «сприяють скривленому положенню голови, плечей і тулуба при письмі» [22], що врешті-решт формує неправильну статуру дитини, а також негативно впливає на формування красивого почерку [23]. Запропоновані учасниками з'їзду креслення парт, які були розміщені на сторінках «Вестника воспитания» у 1896 році, можна бачити на малюнку 1

Мал. 1.

Як видно з креслень шкільні парти мали різні конструктивні особливості, які враховували існуючі на той час гігієнічні вимоги.

Але процес створення нових шкільних парт йшов занадто повільно. Початкові училища продовжували «комплектуватися» непристосованими для навчання столами і стільцями. Зважаючи на потреби економічного розвитку країни, зростання потреби південного регіону у грамотних працівниках невпинно піднімався престиж освіти. Школи були перевантажені учнями, що створювало труднощі при організації навчального процесу. Тому була звернута увага на фактичну наявність парт у школах. Учасник педагогічного зібрання Ф. Ерісман наводить дані які свідчать про недостатню кількість меблів у школах Міністерства народної освіти. За його даними на 1 парту припадає у сільських і

фабричних школах, а також міських по 3 чол. Нерідко у початкових школах використовували меблі «старомодного» зразку, саморобні, пристосовані для навчання дітей, довгі за розмірами на всю ширину класу, за якими одночасно сидять 7, 8 і навіть 10 учнів. Навіть у міських школах кількість дітей за однією такою партою сягала більше 10 чол. А у молодших класах за одним столом розміщувалося значно більше учнів ніж у старших класах [24].

Враховуючи складність становища, земствами були надані кошти окремим повітам для виготовлення меблів та обладнання ними училищ. Значна кількість шкільних меблів виготовлялися у містечку Новоукраїнка Єлисаветградського повіту Херсонської губернії. У місцевих майстернях лише за один 1914 рік було виготовлено 1235 шкільних парт, 77 класних столів, 37 книжкових шаф, 77 класних дошок, 6,5 дюжин віденських стільців. Виготовлення шкільних меблів потребувало значних витрат. Так, вартість однієї парти становила 7 руб. 51 коп. без доставки в школу. Усі виготовлені класні меблі були розподілені поміж 31 школою. Загальна сума витрат склала 12794 руб. 03 коп. Нові школи, як правило, комплектувалися іконами, портретами царя та членів його сім'ї, шкільними годинниками [25]. Наприклад, у 1913 році на придбання та ремонт шкільних меблів Єлисаветградською міською владою було витрачено 1219 руб. [26].

Отже, можна зробити висновок, що у другій половині XIX – на початку XX ст. значно зросла популярність освіти серед народу. У той же час різке зростання кількості народних шкіл призвело до перевантаження початкових училищ учнями. Для нормальної організації навчального процесу не вистачало приміщень та шкільних меблів, а існуючі меблі, у багатьох випадках, не відповідали санітарним та гігієнічним вимогам, зросту та віку дітей. Тому, педагоги активно працювали над створенням таких шкільних меблів, які б конструктивно відповідали вимогам гігієни та задовольняли потреби народних шкіл. У

результаті творчої роботи були створені конструкції шкільних парт, які тривалий час використовувалися при навчанні дітей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Федорчук О.О. Православ'я в становленні культури Півдня України (кінець XVIII – початок XX ст.) // Автореферат дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Донецьк, 2005; Петренко І.М. Церковнопарафіяльні школи лівобережної України в системі освітньої урядової політики царської Росії (1884-1917 рр.) // Автореферат дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2005; Шумілова І.Ф. Розвиток земських шкіл Приазов'я другої половини XIX – початку XX ст. // Автореферат дис... канд. пед. наук: 13.00.01. – Харків, 2004; Вдовенко В.В. Проблеми початкової освіти України в роботі педагогічних з'їздів (1861–1920) // Автореферат дис... канд. пед. наук: 13.00.01. – К., 2005; Драч О.О. Розвиток початкової освіти в Україні (1861-1917 рр.) // Автореферат дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Х., 2002; Кравченко Т.М. Розвиток початкової освіти на Харківщині в другій половині XIX – на початку XX ст. // Автореферат дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Харків, 1999; Рябовол Л.Т. Розвиток земської освіти в Херсонській губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) // Автореферат дис... канд. пед. наук: 13.00.01. – Кривий Ріг, 2001.
2. Конощенко А. До історії земської школи на Херсонщині (згадки, нариси, матеріали). – К.: Друкарня Київської артілі друкарської справи, 1908. – С.20.
3. О передаче всех училищ при римско-католических церквях ведомству Министерства народного просвещения // Циркуляр по управлению Одесским учебным округом. – 1893. – №3 (март). – Одесса, 1893. – С.13.
4. Герценштейн Г.Г. Материалы по делу народного образования в Херсонском уезде, со времени открытия в Херсонской губернии земских учреждений, собранные членом херсонского училищного совета, членом уездной земской управы, Герценштейном (1865-1874 гг.) / Издание Херсонского уездного земства. – Херсон: Тип. Н.О. Вашенко, 1874. – С.266.
5. Ibid. – С.73-79.
6. Хозяйственно-статистический обзор Херсонской губернии за 1893 год. Народное образование / Сборник Херсонского земства – 1895 – №1 (январь). – Херсон, 1895. – С.128.
7. Добренський І.А., Постолатій В.В. Громадська приватна ініціатива в розвитку освіти України (кінець XIX – початку XX ст.) / Кіровоградський інститут регіонального управління та економіки. – Кіровоград, 1998. – С.40.
8. Отчёт директора народных училищ Херсонской губернии В.И. Фармаковского о состоянии училищ в 1891 году / Сборник Херсонского земства. – 1892. – №12 (декабрь). – Херсон, 1892. – С.30.
9. Пашутин А.Н. Исторический очерк г. Елисаветграда. – Елисаветград, 1897. – С.187.
10. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО), ф.125, оп.1, спр.3, арк.1.
11. Герценштейн Г.Г. Вказ. праця. – С.42, 43.
12. Державний архів Кіровоградської області, ф.78, оп.4, спр.866, арк.10.
13. Классные столы в наших учебных заведениях // Вестник воспитания. Научно-популярный журнал для родителей и воспитателей. Издаваемый наследниками Е.А. Покровского, под редакцией д-ра Н.Ф. Михайлова. – М.: Типо-литография В. Рихтера, Тверская, Мамоновский пер., с.д., 1896. – С.127.
14. Ibid. – С.128.
15. Ibid. – С.131.
16. Ibid. – С.132.
17. Ibidem.
18. Ibid. – С.138.
19. Ibid. – С.132-133.
20. ДАМО, ф.216, оп.1, спр.2798; Сборник Херсонского земства. – 1892. – №12 (декабрь) – Херсон, 1892. – С.7.
21. Классные столы в наших учебных заведениях... – С.135.
22. Ibid. – С.136.
23. Сборник Херсонского земства. – 1894 – №8 (август) – Херсон, 1894. – С.34.
24. Ibid. – С.140-141.
25. Отчёт школьного бюро Елисаветградской уездной земской управы за 1914 год. – С.П, 2, 9, 10.
26. ДАМО, ф.78, оп.4, спр.820, арк.20.

Мінц Микола. Матеріальне забезпечення народних училищ тХерсонської губернії (1861-1917 рр.)

У статті розглядається питання забезпечення народних училищ Херсонської губернії шкільними меблями у другій половині XIX – на початку XX ст.

Minz Mykola. Material maintenance of people's schools of the Kherson's gubernia (1861-1917)

The article deals with the process of providing people's schools of Kherson's gubernia with school furniture in the second half of XIX – the beginning of XX century.

Надійшла до редакції 12.11.2007 р.